

Upplysningen

Den dominerande tankeströmningen under 1700-talet brukar kallas upplysningen. Den var en viktig förutsättning för både den franska och den industriella revolutionen i slutet av århundradet.

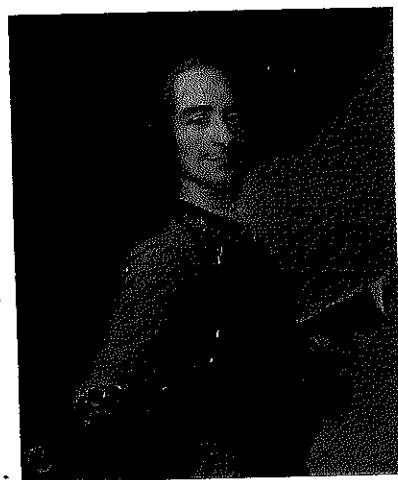
Förnuft, tolerans och nytta

Under upplysningen gick filosofer och vetenskapsmän till storms mot kyrkans och traditionens auktoritet. De manade människorna att bruka sitt förnuft istället för att blint böja sig för de etablerade sanningarna. Man skulle utan förutfattade meningar iaktta verkligheten, experimentera och pröva sina idéer i öppen debatt. Flera av upplysningssidéerna gick tillbaka på tankar som först framlagts under renässansen. Nu fick de ett bredare genomslag.

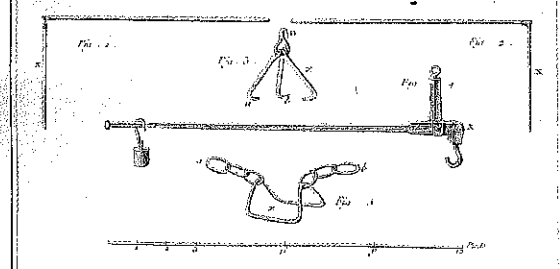
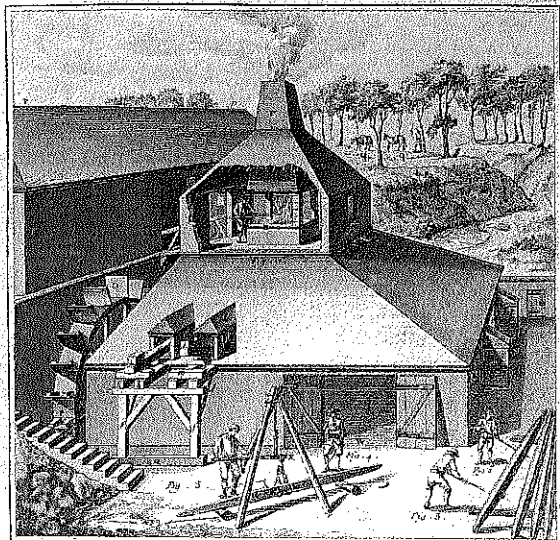
Upplysningsmännens tilltro till förnuftet förenades med en optimistisk syn på människan och samhället. Förut hade man trott att världen efter en paradisk guldålder i det förflutna befann sig i ett tillstånd av gradvis förfall. Ett annat vanligt synsätt var att historien betraktades som en cirkelrörelse, ungefär som årets gång, där allt i det långa loppet förblev sig likt. En förändring var bara möjlig genom Guds ingripande. Men när Newton på 1600-talets framställde universum som ett stort, självgående maskineri öppnade den nya världsbilden för ett annat perspektiv. Kanske Gud var som en urmakare, som konstruerat och satt igång detta maskineri men sedan lämnat det i människans hand? I kraft av sitt förnuft borde människan kunna förbättra det Gud skapat.

Förnuftstro och framstegstro gick alltså hand i hand och omfattade också synen på människan själv. Upplysningsfilosofin kritiserade den gamla synen att människan är ett hjälplöst offer för sin syndfulla natur. Istället var den nyfödda människan likt ett oskrivet blad, som livets upplevelser fyller med text. Framförallt utmärks människan av sin förmåga att lära av erfarenheten. Genom att utveckla denna förmåga kan hon också utveckla sig själv. Detta sätt att resonera fick också konsekvenser för synen på samhället. Om man skapar ett samhälle med drägliga levnadsvillkor och ger positiva erfarenheter skapar man också bättre människor.

Upplysningsfilosoferna hade en stark tro på uppfostran, undervisning och ett fritt meningsutbyte som medel att förbättra världen. Den franske filosofen Voltaire gick till storms mot det föregående århundradets religiösa renlärighet och pläderade för tolerans. Man måste kritisera åsikter man tycker illa om, men lika ståndaktigt måste man försvara rätten att föra fram dessa åsikter, menade han. Bara i en öppen

François de Voltaire kämpade hela sitt liv mot fördomar och maktmissbruk, för yttrandefrihet och mänskliga rättigheter. Han tvingades långa perioder leva i exil i England, i Preussen och på sitt gods utanför Genève och var portförbjuden i Paris ända fram till 1778, samma år som han dog.

Denna bild av järnframställning med en vattenkvarn som kraftkälla är en av Encyklopedins 2 885 bildplanscher, varav de flesta visar maskiner, redskap och tillverkningsmetoder. Tidigare uppslagsverk hade mest bestått av utdrag från äldre författares verk. Men Encyklopedins utgivare, Diderot och d'Alembert, ansåg att det samtida, moderna vetandet var överlägset äldre tiders. Samtliga verkets 71 818 artiklar var därför nyskrivna. Många var utmanande mot både kyrka och stat och flera upplagor drogs in av myndigheterna.

debatt kan förnuftet segra. ”Krossa den skändliga!” lød Voltaires maning då kyrkan ville förbjuda kritiska skrifter.

Med sin optimistiska syn på människans möjligheter omprövade upplysningsfilosoferna ivrigt allt det de ansåg föräldrat och oförnuftigt i 1700-talets samhälle. I den stora franska Encyklopedin, utgiven i 35 band 1751–1780, försökte de samla tidens vetande. Där fick arbetets verktyg och metoder i jordbruk och hantverk en stor plats. Detta var ett uttryck för upplysningsfilosofins världstillvända, praktiska inställning. Den eftersträvade kunskap för nyttans skull, vare sig det handlade om hur bonden borde bruka sin jord eller hur kungen borde styra sitt land.

Upplysningens politiska filosofi

Tidigare hade man utgått från att samhällsordningen var given av Gud, exempelvis i föreställningen om ett kungadöme av Guds nåde. Upplysningsfilosoferna försökte istället förstå samhällsordningen som ett människoverk. De tänkte sig att samhället uppkom-

mit som ett resultat av ett slags ursprungligt fördrag, där människorna lämnade från sig makten till en stat mot att denna i gengäld förband sig att respektera vissa naturliga rättigheter. Oberoende av rang och stånd hade envar rätt till liv, frihet och egendom. Om en stat inte respekterade dessa rättigheter och därmed bröt mot samhällsfördraget hade människorna enligt den engelske filosofen John Locke en fjärde rättighet – rätten att göra uppror.

Detta var naturligtvis omstörtande tankar i en tid då de flesta ansåg att överheten fått sin makt av Gud. De mest radikala slutsatserna drogs av Jean-Jacques Rousseau. Han var oppositionsman också i förhållande till många av de andra upplysningsfilosoferna. De såg bara framsteg i det omgivande samhällets alltmer förfinade kultur. Rousseau kritiserade istället det moderna stadslivet, som i hans ögon var konstlat och falskt. Som föredöme framhöll han den strävsamme bondens eller hantverkarens liv nära naturen. Han ansåg också att de övriga upplysningsfilosoferna hyste en överdriven tilltro till förnuftet, som han menade ofta förde människan på villovägar. Istället skulle hon lita på samvetet, känslorna och intuitionen.

Rousseau motsatte sig idén att samhällsfördraget innebar att människorna överlämnade makten till staten. Han menade att folket måste delta aktivt i alla beslut som berör dess villkor. Ska man lyda en lag

måste
verks
och o
le få s
utvec
T
Men
de M
olikh
skull
funk
leras
sin tu
ha er
A
rade
för f
oupp
fatta
näri
lyst o
1
Ned
dels
dess
upp
växa
de e
stor
furs
i de
leda
aka
flytt

Fråg
1
i
2

måste man ha varit med och stiftat den. Parlament och kung ska bara verkställa folkviljan som den kommer till uttryck på allmänna möten och omröstningar. Denna idé om staten som uttryck för folkviljan skulle få stor betydelse i franska revolutionen och 1800-talets politiska idéutveckling.

Teorin om samhällsfördraget försökte förklara statens uppkomst. Men hur skulle man förstå skillnaden mellan olika stater? Charles-Louis de Montesquieu menade att lagar och sedvänjor varierade på grund av olikheter i klimat och naturförhållanden. Han rekommenderade att det skulle råda åtskillnad och balans mellan den politiska maktens olika funktioner. Den styrande makten (kungen/regeringen) måste kontrolleras av den lagstiftande (parlamentet). Båda dessa maktcentra måste i sin tur övervakas av den dömande makten (domstolarna), som måste ha en oberoende ställning.

Andra upplysningsmän, som Voltaire, var varken särskilt intresserade av att det rådde maktbalans eller av att staten var representativ för folket. Vidgat folkstyre var snarast skadligt, eftersom folket var oupplyst. Desto viktigare var det att påverka regenten, så att denne omfattade de nya tankarna och använde sin makt för att främja nyttiga näringar, framsteg och förnuft. Hellre en upplyst despoti än en oupplyst demokrati, menade Voltaire.

Upplysningstankarna slog tidigast igenom i Storbritannien och Nederländerna, där den ekonomiska utvecklingen hunnit längst. Handelsstädernas borgerliga miljöer och den förhållandevis fria debatten i dessa länder gynnade de nya idéernas spridning. Mest stridbar blev upplysningen i Frankrike, där den hade en stark förankring i den framväxande medelklassen, samtidigt som den mötte hårt motstånd från de enväldiga kungarna och kyrkan. I östra och norra Europa levde i stor utsträckning medeltida förhållanden kvar. Där blev det istället furstemakten som tog till sig de nya tankarna. Det är alltså framförallt i dessa länder vi finner Voltaires upplysta despoter. De inbjöd tidens ledande filosofer till hoven och inrättade universitet och vetenskapliga akademier i hopp om att en sådan modernisering av samhället skulle flytta fram landets positioner i den europeiska maktkampen.

Frågor

- 1 *Tron på vetenskapen, nyttan och framsteget var viktiga inslag i upplysningsfilosofin. Jämför upplysningstidens idéer på dessa områden med tänkesättet under medeltiden och renässansen! Hur ställer vi oss idag till upplysningssidéerna?*
- 2 *Hur illa jag än tycker om din åsikt är jag beredd att slåss för din rätt att framföra den, sade Voltaire, som var en stark förespråkare för tolerans i samhällslivet. Diskutera hans uppfattning! Hur kan den motiveras? Finns det några åsiktsriktningar man inte kan tolerera i den mening som Voltaire lägger i ordet? Varför?*

Jean-Jacques Rousseau var en borgarson från Genève som aldrig fann sig tillrätta i Frankrikes aristokratiska salonger. Han trivdes bäst ute i naturen, som på den här bilden. Förutom att författa filosofiska och litterära texter komponerade han musik och försörjde sig mot slutet av sitt liv med att kopiera noter.

Tips | Böcker och filmer

Den mest lättillgängliga av upplysningsmännens skrifter är Voltaires *Candide*, en satirisk roman där författaren går till rätta med missförhållandena i tiden. Per Olov Enquists roman *Livläkarens besök* handlar om Johan Friedrich Struense, en tyskfödd läkare och politiker som under några år enväldigt styrde Danmark efter upplysningstidens idéer. Han blev den sinnessjuka kungens förtrogne och drottningens älskare.